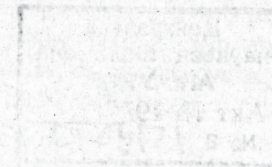


АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИКО-
ГЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

◆◆◆

ВИПУСК ПЕРШИЙ



ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

КИЇВ — 1971

відсутні удари, захоплювалися трофеї та "язики". Останнє мало особливо велике значення, оскільки завдяки цьому російське командування одержувало систематично дані про стан і наміри ворожих сил в районі Очаково-Кінбуриського напрямку¹. Бували випадки, коли ці "сторожові поїски" запорізьких літніх постових команд переростали в великі бої з турецькими і татарськими військовими частинами і суднами. Ці бої, в яких брали участь великі сили з обох боків, мали неабиякі наслідки для розгортання кампанії.

Щорічно, крім постійного завдання - охорони кордонів - літні постові запорізькі команди, особливо з морського поста, включалися до загального плану кожної кампанії. Вони виконували особливі завдання при розгортанні дій на театрах війни. Велику славу заслужили запорізькі піхотинці - моряки, виконуючи особливе спеціальне завдання російського військового командування в 1771-1772 рр. Йдеться про славнозвісну Дунайську експедицію, про героїчний рейд запорізьких флотилій з Дніпра, мимо ворожих фортець Очакова і Кінбурна, вдовж Чорного моря до гирла Дунаю. Тут в складі Першої російської армії запорізькі козаки успішно діяли на Дунайському театрі війни.

В роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. запорізькі козаки, крім активної участі в бойових діях на театрах війни, виконували важливу, важку і небезпечну аванпостну сторожову службу.

Система запорізьких зимових форпостів, що розташовувалася в районі річок Самари, Орелі, Кам"янки, острова Хортиці, по кордонах запорізьких володінь, а також низу Дніпра, створювали найпередовішу оборонну лінію, охороняючи південні кордони і прикриваючи російську армію, яка розквартирувалася на території України. В зв'язку з пересуванням на південь російських кордонів у ході війни, запорізькі форпости перебазовувалися на гирла річок Бугу, Інгульця, Єланця, Мертвих Вод та на Запорізький Гард.

Літні запорізькі сторожові пости прикривали кордони з боку моря та річних рубежів, охороняли військові комунікації та обороняли паланки. Розташування цих постів співпадало з береговими

¹ ЦДІА УРСР у м. Києві, ф. КЗС, спр. 285, ч. II, арк. 29; спр. 309, арк. II. ЦДВІА; ф. ВУА, спр. 1859, арк. 115.

лініями пониззя Дніпра, Бугу та їх приток, повторюючи традиційні місця запорізької охоронної лінії, зокрема, зимових форпостів.

М. Г. Крикун

НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХУІ ст.

Автор даної статті ставить собі за мету встановити чисельність населення Подільського воєводства в першій половині ХУІ ст. Залюдненість Поділля цього часу ще не вивчалась. Подані нижче підрахунки відносяться до 1629 р., оскільки дані, що містяться в доступних джерелах, стосуються, звичайно, саме цього року. В основу дослідження покладено матеріал подимного реєстру 1629 р. З точки зору достовірності та можливостей статистичного використання подимні реєстри 1629 р. є найкращим демографічним джерелом з першої половини ХУІ ст.¹ Оподатковувана одиниця в них "дим" - житловий будинок². Не дивно, що чисельність населення на той час в українських землях авторами виводиться саме для 1629 р.³

Подільський реєстр досі не виявлено. Відомі лише витяги з нього, які стосуються більшості подільських поселень. Вони містяться в документі, складеному в 1678-1679 рр. так званим комісарським судом Подільського воєводства, який діяв у Львові⁴. Вперше на це джерело звернув увагу В. Б. Антонович, проте він помилково відносив дані його до 1678-1679 рр.⁵ Згодом тільки

¹ М. Г. Крикун. Подимні реєстри ХУІ ст. як джерело. - Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1968, стор. 69-82.

² Volumina legum, t. 3. Warszawa, 1784, стор. 605-606.

³ Z. G u l d o n. Badańia nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku. - Kwartalnik historii kultury materialnej / далі - КННМ / . Rok XIII, 1965, № 3, стор. 561-566.

⁴ Центральний державний історичний архів УРСР у Києві / далі - КЦІА /, ф. 36, оп. 1, спр. 2, акт. кн. 3637.

⁵ Державна Публічна бібліотека АН УРСР у Києві, відділ рукописів, ф. В. Б. Антоновича, № 8121, 8141, 8153, 8162.

О.І. Баранович цікавився ним, правильно датуючи його відомості¹. З документа видно, що комісарський суд видавав магнатам і шляхті, які емігрували з Поділля після остаточної його окупації Туреччиною /за Журавенським мирним договором/, грошове відшкодування за втрачені ними маєтки, згідно з рішенням варшавського сейму від 14 січня 1677 р.² При визначенні розмірів компенсації /умовної, бо відносно незначної/ суд виходив з кількості житлових будівель – димів в подільських поселеннях в 1629 р. /робилось так за рішенням самого суду/³. Оскільки згаданий документ назви не має, умовно назвемо його "Декларацією розподілу суми". Цими словами розпочинається перша сторінка його тексту (*deklaratio dividende visum*).

Потрібно насамперед встановити кількість поселень на Поділлі в 1629 р. "Декларація розподілу суми" подає назви 52 міст і містечок /51 належало до приватних шляхетсько-магнатських, і – до державних маєтків/ та 599 сіл /542 – шляхетсько-магнатських, 45 – державних і 12 – церковних/. З них для 49 міських і 467 сільських поселень в ній наведено повні, а для 12 сіл – неповні відомості про число оподаткованих у 1629 р. димів⁴. Без сумніву, існувала тоді і решта поселень /3 міських і 120 сільських/: більша частина їх згадується ще у документах ХVI ст.⁵; в другій чверті ХVII ст. заснування нових поселень на Поділлі було дуже рідкісним явищем, а в 50–70-х роках воно було через великі спустошення зовсім неможливе. Причина відсутності в "декларації" даних про число димів у 123 поселеннях полягає в тому, що шляхта і магнати в 1678–1679 рр. не довели документально свої права на їх володіння; в таких випадках комісарський суд грошового відшкодування не давав і не вважав за потрібне вказувати кількість димів. Тільки для 35 сіл /з указаних 467/ при відсутності прав на

¹ А.И. Баранович. Украина накануне освободительной войны украинского народа середины XVII в. М., 1959, стор.135.

² Volumina legum, t. 5. Warszawa, 1738, стор. 469.

³ КИЦІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн. 3637, арк.1.

⁴ Там же, арк.1–73.

⁵ Źródła dziejowe, t. XIX. Warszawa, 1889, стор. 183–307.

їх володіння суд, не видавши за них компенсації, подав число димів у 1629 р., але не в самому тексті "декларації", а на її полях, біля назв сіл.

"Декларація" не згадує багатьох подільських поселень, які існували в 1629 р. і пізніше. Це видно хоч би з того, що вона говорить тільки про деякі державні поселення, а їх на Поділлі було в кілька разів більше, ніж згадується. Тут не названо також поселень столового маєтку кам'янецького єпископства. Так сталося тому, що комісарський суд видавав компенсацію лише за втрачені приватні маєтки¹. Виняток, однак, було зроблено для володарів деяких державних і церковних поселень. Наприклад, магнату Г.Лянцкоронському суд дав відшкодування за Скальське староство, виходячи з половини числа в ньому димів у 1629 р.²

В "декларації" відбито діяльність комісарського суду за два роки, тоді як він мав існувати три роки³. Тому в ній не названі всі приватні шляхетсько-магнатські села.

До подільських міст належали Чернівці – власність магнатської родини Замойських. Це місто в ХVII ст. відносила частіше до подільських поселень⁴. В 1629 р. через те, що лежало воно на брацлавсько-подільському рубежі, зустрічаємо його в подимному реєстрі Брацлавського воеводства з зазначенням числа димів⁵.

З листрації Подільського воеводства 1629 р. дізнаємося про існування ще багатьох державних поселень – 12 міст і містечок та 188 сіл⁶. Ця листрація збереглася неповністю. Тому про деякі

¹ КИЦІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн.3637, арк.88.

² Там же, арк.3,5 і ін.

³ Volumina legum, t. 5, стор.469; КИЦІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн. 3637, арк.8–11 та ін.

⁴ Див., наприклад, "Архив Юго-Западной России" /далі – АЮЗР/, ч.УП, т.2. К., 1890, стор.514 /1661 р./; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі АГАД), Archiwum skarbu Koronnego (далі АСК), dz. I, N 71, арк.402 /1662р./.

⁵ АЮЗР, ч.УП, т.2, стор.400.

⁶ Archiwum miasta Krakowa i województwa krakowskiego. Archiwum Sanguszków /далі – АWK. АС /, № 92, стор.215–396.

королівщини ми дізнаємося з листрації 1615 р. /три містечка і 23 села /¹; на 1629 р. вони, напевно, не зникли. Про решту поселень відомості взяті з листрації 1665 р. /2 містечка і 5 сіл королівщини/², поголовного списку 1662 р. /одне державне місто і 11 церковних та 48 шляхетських сіл/³, подимних реєстрів 1661 і 1668 рр. /одне церковне містечко та 28 шляхетських сіл/⁴. З причини, вказаної вище, не сумніваємося в існуванні цих поселень у 1629 р.

Таким чином, у 1629 р. на Поділлі, за нашими підрахунками, налічувалось 974 поселення. Це набагато більше, ніж у 1578 р., коли, як показано О.Яблоновським, на терені воєводства знаходилось, за поборовим реєстром і деякими іншими джерелами, 687 поселень /з них міст і містечок - 37/⁵. Отже, за півстоліття в ході колонізації виникло чимало нових поселень. Площа Подільського воєводства в XVI-XVII ст., за О.Яблоновським⁶, становила 19152 км². В середньому одне поселення припадало на 19,7 км². В східному повіті воєводства - Лeticівському було 489 міст, містечок і сіл, в центральному - Кам'янецькому - 339, а в західному - Червоногородському - 146 /див. табл.3-4/. В цих повітах відповідно одне поселення в середньому припадало на 21,2, 18,1 і 18,3 км². Серед усіх поселень міст і містечок було 72⁷, або 7,4%. Це відносно

¹ Źródła dziejowe, t.V, Warszawa, 1977, стор.12, 19, 20, 30, 31, 34, 45, 56, 57, 64-69.

² AGAD, Metryka koronna, dz. XVIII, № 74. Листрація 1665 р.

³ AGAD, ASK, dz. I, № 71, арк.387-447.

⁴ АОЗР, ч.УП, т.2, стор.501-538.

⁵ Źródła dziejowe, t.XIX, Przedmowa, стор.15-16, 26. З усіх документів XVI ст. поборовий реєстр 1578 р. містить найбільш повні дані про подільські поселення.

⁶ Źródła dziejowe, t. XIX, Przedmowa, стор. 12.

⁷ Див. табл. 3-4 в цій статті; А.И.Баранович. Украина накануне освободительной войны, стор.135.

більше, ніж, наприклад, на Волині /5,2%/¹ або в Белзькому воєводстві /5,5%/². 670 поселень, тобто 68,8% належало до шляхетсько-магнатських приватних маєтків, 280 /28,7%/ - до державних і 24 /2,5%/ - до церковних маєтків /табл.3-4/. Цікаво, що майже таке ж процентне співвідношення між приватними, державними і церковними поселеннями спостерігається в 1630 р. на Белзщині - 68,5 : 28,4 : 3,1³. Потрібно зауважити, що всі церковні маєтки на Поділлі в першій половині XVII ст. належали католицькому духовенству.

Підрахунки чисельності подільського населення розпочнемо з визначення залюдненості маєтків, для яких збереглися відомості про кількість в 1629 р. оподаткованих димів. Виходимо при цьому з припущення, що в будинку в середньому проживало 6 осіб. Цим показником користуються всі автори, які досліджували залюдненість українських земель в першій половині XVII ст. на основі подимних реєстрів 1629 р.

В 50 містах і містечках та 467 селах налічувалось 33 393 дими, а в них - 200 358 осіб /див.табл.1-2/. На кожне міське поселення в середньому припадало 252,5 дима, а на кожне село - 44,5. В багатьох містах кількість житлових будівель, як для першої половини XVII ст., була значною. Про це свідчить той факт, що в 1629 р. Боршів вніс подимне з 305 будинків, Вінківці - з 303, Чорний Острів - з 335, Яришів - з 370, Берлинці - з 432, Городок Бедрихівський - з понад 473⁴, Новий Костянтинів - з 474, Скала - з 477, Гусятин - з 600, Могилів - з 606, Мурафа - з 607, Дунаїгород /Дунаївці/ - з 613, Шаргород - з 646, Зіньків - з 831, Чернівці - з 894, Сатанів - з 912 будинків. 5 міст зібрали подимне з числа будинків в межах від 200 до 300, 12 - від 100 до 200, 9 містечок - від 50 до 100. Кожне з 8 містечок - від кількох десятків димів до 50⁵.

¹ О. Баранович. Залюднення України перед Хмельниччиною. 1. Волинське воєводство. К., 1930, стор.21.

² М.Ногр. Zaludnienie województwa bełskiego w roku 1630.- Roczniki dziejów społecznych i gospodarszych, t.XXI, Poznań, 1960, стор.71,73.

³ Там же, стор.71, 73-74.

⁴ В "Декларації" не поцано якоїсь частини димів у цьому місті через те, що її володар не подав потрібних документів /КШІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн. 3637, арк.2,54/.

⁵ Там же, арк.1-7,12,21,27,42,54,56,70; АОЗР, ч.УП, т.2, стор.400.

Аналіз табл.1-2 доводить, що в цілому до найгустіше залюднених на Поділлі належали поселення Летичівського повіту. Тут кожне міське поселення пересічно мало 405,2 дима, а кожне село - 52,6. Для Кам'янецького повіту ці показники менші - відповідно 166,6 і 40,9 дима, для Червоногородського повіту вони становлять 209,8 і 30 димів. Більш густішу заселеність маєтків Летичівщини можна пояснити тим, що вона /особливо її східні райони/ порівняно інтенсивніше колонізувалась в останній чверті XVI ст. і частково - в першій чверті XVII ст. Відомо, наприклад, що в останній чверті XVII ст. виникли міста Шаргород і Чернівці, а навколо них - кілька десятків сіл, причому новопоселенцям давались слободи на 10-20 років¹.

Залюдненість решти поселень /22 міських і 435 сіл/ можна встановити лише наближено, оскільки для значної частини їх є неповні відомості, а для інших не виявлено ніяких даних.

Розпочнемо з визначення приблизної кількості житлових будівель в 22 міських поселеннях.

Люстрація 1629 р. містить дані про число будинків у 9 державних містах та містечках. Проте вона не відбиває повністю їх залюдненості. Люстратори не враховували багатьох хат. У зв'язку з цим до наведеної люстрацією кількості будинків в двох містечках Червоногородського і Кам'янецького повітів додаємо 56% від неї: настільки процентів подимний реєстр 1629 р. подав у м. Скалі /на Червоногородщині/ більше будинків, ніж люстрація /відповідно 477 і 306/². Виходячи з цього, до 36 хат, зазначених люстрацією в Лоянівцях /Ланівцях Червоногородського повіту/³, додаємо 20, а до 100 хат в Смотричі /Кам'янецьчина/⁴ - 56. До числа будинків у 7 державних міських поселеннях на Летичівщині, поданого люстрацією /2268/⁵, додаємо 703, тобто 31%: настільки більше, порівняно з люстрацією, подав будинків подимний реєстр 1629 р.

¹ А.Тарнаwski, *Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego kanclerza i wielkiego hetmana koronnego*. Lwów, 1935, стор.330-349. Про колонізацію в першій чверті XVII ст. див. - *Źródła dziejowe*, т. 5, стор.36; АНК. АС, № 92, стор.226-227, 263,347 і ін.

² КІШІА, ф.36, оп.1, спр.2, атк.кн.3637, арк.5; АНК. АС, № 92, стор.367-368.

³ АНК. АС, № 92, стор.371

⁴ Там же, стор.351.

⁵ АНК. АС, № 92, стор.217,258,269,285-287,291,292. За люстрацією, Бар мав у 1629 р. 962 будинки, Хмільник - 539, Межирів - 220, Улавнів - 197, Деражня - 170, Ялтушків - 150, Салинци - 40.

у п'яти містах разом /Брацлаві, Вінниці, Літині, Гайсині і Мачусі /оусіднього Брацлавського воєводства/ 1834 проти 1400/¹.

За люстрацією 1615-1616 рр., в місті Домбровиці, що в Летичівському повіті, налічувалось близько 250 житлових будівель². Думаємо, що не менше їх було в 1629.

Залюдненість решти міст і містечок /12/ доводиться виводити виключно гіпотетично через брак будь-яких відомостей. Місто Меджибіж було на території Летичівського повіту. Ще в 1571 р. половина його населення мешкала в 160 хатах³. Всіх хат тоді налічувалось 320. Меджибіж відіграв важливе торговельне і стратегічне значення і, очевидно, з часом сильно розрісся. В XVI-XVII ст. Меджибіж належав до великих подільських міст: на 1629 р. мав населення, напевно, не менше, як Шаргород, Могилів та Мурафа, розташовані в тому ж повіті. Вважалося тому, що за останню чверть XVI - першу чверть XVII ст. населення в Меджибожі подвоїлося і мешкало в 640 будинках⁴. При цьому вкажемо на одну обставину, яка посередньо може свідчити, що 640 будинків для Меджибожа 1629 р. - це не забагато, можливо, навіть мінімум. В 1662 р. поголовний податок в ньому було внесено 1721 особам⁵ /податок тоді в місті внесли фактично ті ж категорії населення, які в 1629 р. здали подимне/. Від поголовного звільнялись діти до 10 років включно /серед євреїв - до 8 років/ і жебраки⁶; крім них, при складанні

¹ АОЗР, ч. VII, т. 2, стор. 397, 403, 405, 407; АНК. АС, № 92, стор.184, 185, 193, 200, 207.

² *Źródła dziejowe*, т. V, стор. 41.

³ L. B i a ł k o w s k i, *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*. Warszawa, 1920, стор. 9.

⁴ Сильне зростання міст на Летичівщині в останній чверті XVI - першій чверті XVII ст. добре видно на прикладі Шаргорода і Чернівців. Шаргород засновано на початку 80-х років XVI ст., в 1583 р. сади на поселення прибуло 260 чоловік /А.Тарнаwski, *Вказ. праця*, стор. 334-335/. На 1599 р. в ньому вже налічувалось "кількасот домів" /*Listy Stanisława Żółkiewskiego - 1584-1620*. Wyd. T. Lubomirski. Kraków, 1868, стор.97/. Як сказано вище, в 1629 році подимне в місті було зібране з 646 будинків. Що ж до міста Чернівців, то привілей на його осадження було видано в 1595 р. /АОЗР, ч. VII, т. I. К., 1894, стор.328-330/, а подимний реєстр 1629 р. вказав у ньому, як відомо, 894 оподаткованих дими.

⁵ AGAD. ASK, dz. I, N 71, арк.387.

⁶ *6 Volumina legum*, т. 4. Warszawa, 1737, стор. 852, т. 5, стор. 166-183; R. R u b a r s k i, *Skarb i pieniądze za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*. Warszawa, 1939, стор. 182-183.

поголовного реєстру не враховувалась частина тих, які мали внести податок, але з різних причин не сплатили його. Для встановлення приблизно повної кількості населення на основі даних поголовних реєстрів 1662-1663 рр. про число тих, які сплатили податок, Є.Вільрозе пропонує ці дані множити на коефіцієнт $5/3^1$. Скориствовавшись цим коефіцієнтом, для Меджибожа 1662 р. одержуємо 2868 осіб. Думаємо, що тоді через великі спустошення, в одній хаті в середньому мешкало щонайбільше 5 осіб. В такому разі в місті 1662 р. налічувалось щонайменше 574 будинки. Нема сумніву, що перед визвольною війною українського народу середини ХУІ ст. і в 1629 р. населення і житлових будівель в місті було набагато більше. В середині ХУІ ст. цей важливий стратегічний пункт не раз під час воєнних дій переходив з рук в руки і, зрозуміло, руйнувався.

Місто Синява в 1571 р. мало 174 хати². Припускаємо, що число їх зросло на 1629 р. у півтора раза і становило 260. Думаємо, що стільки ж приблизно будинків у 1629 р. мали такі міста в Летицькому повіті, як Синявка, Летичів і Проскурів.

Єпископське містечко Чернокозинці, що в Кам"янецькому повіті, в 1629 р. могло мати щонайменше 150 будинків: 1662 р. Чернокозинці внесли поголовний податок від 370 осіб³, або, згідно з нашими підрахунками, від 123 хат.

Гадаємо, що приблизно 100 житлових будівель на 1629 р. мало державне містечко Червоногород, від якого пішла назва повіту. Воно ніколи не було значним поселенням. У 1662 р. поголовне тут сплатили лише 138 чоловік⁴, або ж - близько 50 хат.

Державне місто Кам"янець було значним торгово-ремісничим центром на Україні. В інформації про стан Кам"янецької дієцезії, складеній 1699 р. для папського нунція в Польщі, повідомляється, що перед війнами середини ХУІ ст. Кам"янець налічував близько 7 тис. будинків⁵. Це явне перебільшення. В 1662 р. в Кам"янці поголовне сплатили 409 українців, 1072 поляки, 696 вірменів, 261 єврей⁶. Всі вони, за Вільрозе, представляли 4063 чоловіка.

¹ E. V i e l g o s e. Ludność Polski od X do XVIII wieku.- КНKM. Rok V, 1957, N 1, стор. 20-21.

² L. B i a ł k o w s k i. Вказ.праця, стор.9.

³ AGAD. ASK, dz. I, № 71, арк.436.

⁴ AGAD. ASK, dz. I, арк.412.

⁵ Biblioteca apostolica Vaticana. Proc. cons., vol.41, арк.82.

⁶ AGAD. ASK, dz. I, № 71, арк.427-428, 442.

Крім того, тоді ж у цьому місті було зібрано 636 злотих поголовного від православного і католицького духовенства та його челяді¹. В Кам"янці ще перебував військовий гарнізон. Є, отже, підстава вважати, що це місто в 1662 р. мало близько 5 тис. осіб, або 1000 будинків. Припускаємо, що в 1629 р. в Кам"янці було щонайменше 1500 житлових будівель.

Нарешті, вважаємо, що в кожному з чотирьох державних містечок - Балніні на Кам"янецьчині та Вербці, Вербівці і Копаїгороді на Летицьщині було по 50 хат.

Таким чином, приблизні підрахунки показують, що в 22 міських поселеннях на 1629 р. було 7063 будинків, в яких мешкало 42 378 чоловік. Разом у 72 містах і містечках в 1629 р. було 49 687 будинків, а в них - 118 122 чоловіка.

Перейдемо до обчислення населення в 435 селах. З них шляхетські та магнатам належало 195, державні - 229, церкви - 11 сіл².

В жодному з відомих нам документів не зустрічаємо будь-яких даних про залюдненість в першій половині ХУІ ст. згаданих магнатсько-шляхетських та церковних сіл. Тому виводимо її наближено, гіпотетично, чому і вдаємося до такого способу: множимо число поселень в кожному повіті на показник, що означає пересічну заселеність тих сіл в повіті, для яких відома кількість оподаткованих у 1629 р. димів. Такий показник для кожного повіту виведено вище. Число ж приватних і церковних сіл в кожному повіті, залюдненість яких встановлюється таким способом, визначається шляхом співставлення відповідних даних табл.2 і 4.

Ілюстрація Подільського воеводства 1629 р. подає відомості про число селянських господарств лише в частині з 229 королівських сіл. Але й вони неповні, стосуються, за деякими винятками, тільки так званих "тяглових" господарств, тобто тих, які мали земельні наділи, робочу худобу і інші засоби виробництва та виконували відповідно до цього повинності. Поза увагою ілюстраторів лишилось чимало інших селянських господарств. Це добре видно хоч би з того, що в кожному з 108 державних сіл трьох повітів воеводства було пересічно, за ілюстрацією, 15,9 "тяглого" господарства³, тоді як на кожне з 467 сіл Поділля, заселеність яких

¹ AGAD.ASK, dz.I, № 71, арк.427-428, 442.

² Підрахунки зроблено на основі згаданих джерел.

³ М.Г. К р и к у н. Деякі питання аграрних відносин в королівщинах Поділля в першій половині ХУІ ст. - Збірник робіт аспі-

у 1629 р. відома з "декларації", припадало в середньому 44,5 дима. Отже, дані люстрації необхідно доповнювати. Заселеність же решти державних сіл, для яких не виявлено відомостей про кількість господарств, доводиться визначати при допомозі способу, подібного до того, який використано стосовно до 195 магнатсько-шляхетських і II церковних сіл.

В II селах Червоногородського повіту люстратори в 1629 р. нарахували 87 "тяглових" господарств¹. Множимо це число на 3,8: у стільки разів більше в 1629 р. подимний реєстр подав кількість оподаткованих димів, ніж люстрація "тяглових" господарств, в чотирьох селах Скальського староства /в тому ж повіті/ - відповідно 159 і 42². Всього, таким чином, в II селах налічувалось 331 житло. Одне поселення пересічно мало 30 будинків. На Червоногородщині було ще 12 державних сіл, про залюдненість яких в першій половині ХУП ст. нічого не відомо. Виводимо її шляхом множення 12 на 30.

В 43 державних селах Кам'янецького повіту, за люстрацією, було 734 "тяглових" господарства³. Множимо це число на 1,9: подимний реєстр 1629 р. подає в 7 королівських селах Кам'яниччини у стільки разів більше оподаткованих димів, ніж люстрація "тяглових" господарств /відповідно 209 і 110/⁴. Отже, населення 43 сіл мешкало в 1395 будинках. В тому ж повіті було ще 13 державних сіл, про які не виявлено ніяких відомостей. Припускаємо, що в кожному з них у 1629 р. налічувалось пересічно стільки ж житлових будівель, скільки в кожному з зазначених 43 сіл, тобто 32,5.

В 54 королівських селах Летичівського повіту люстратори нарахували 897 господарств "тяглових" та 79 слободян⁵. Всього ж в них у 1629 р. було 2079 хат. Це число є результатом множення

рантів філологічного та історичного факультетів Львівського ордену Леніна державного університету ім. Ів.Франка. Львів, 1963, стор.106, 113.

¹ АЖК. АС, № 92, стор. 368-372, 395-396.

² КИДІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн.3637, арк.20,43,51; АЖК. АС, № 92, стор.368, 371-372.

³ АЖК. АС, № 92, стор.321-323, 339-363, 373-396.

⁴ КИДІА, ф.36, оп.1, спр.2, акт.кн.3637, арк.8,11,20,31,52,74; АЖК. АС, № 92, стор.186, 189, 194, 199, 200, 204, 208.

⁵ АЖК. АС, № 92, стор.221-226, 230-242, 259-263, 266-275, 294-303, 308-310, 314-320, 337.

976 на 2,13, тобто на показник, який свідчить про те, у скільки разів більше подимний реєстр 1629 р. подав оподаткованих димів в 13 селах Брацлавщини, ніж люстрація "тяглових" господарств /відповідно 688 і 322/¹. На Летичівщині тоді було ще 96 королівських сіл, залюдненість яких абсолютно невідома. Вважаємо, що в кожному з них нараховувалось в середньому стільки ж хат, скільки в кожному з 54 сіл, тобто 38,5.

Всього в 435 селах, за нашими підрахунками, було 17 440 житлових будівель, а в них мешкало 104 640 чоловік. У всіх же селах воєводства в 1629 р. налічувалось 38 208 будинків, а в них - 229 248 чоловік /див.табл.4/.

Таким чином, чисельність населення Поділля в 1629 р. становила 347,5 тис. чоловік.

Ця цифра, як нам здається, включає не тільки населення, яке мало підлягати подимним податкам /в містах та містечках - це торговці, ремісники, переміщани, комірники; в селах - всі господарства селян, мельників і корчмарів, православне духовенство, шляхта, яка мала свої господарства/², а й населення, яке законом звільнялось від оплати подимного /магнати і помісна шляхта, в тому числі й орендні володільці та ті, що тримали державні маєтки, безпомісна шляхта, яка перебувала на службі у магнатів і середньої шляхти, управляючи їхніми маєтками, фільваркова челядь, сільські євреї, католицьке духовенство й обслуговуючий його персонал і т.д.³

В одному з документів, що зберігається в Головному архіві давніх актів у Варшаві, зазначено, що в 1629 р. Подільське воєводство здало до коронного скарбу 26 239 злотих подимного податку⁴. В середньому кожен дим тоді вносив по півзлотого⁵. Отже, на Поділлі податок було зібрано з 52 478 димів, або ж від 314 868 чоловік. Але названа сума подимного не відбиває повністю чисельності жителів воєводства, які мали оплачувати податок. З. Гульдон цілком правильно вважає, що 314 868 чоловік - це мінімум подільського населення в 1629 р.⁶ Сейм, що відбувся в листопаді 1629 р., підбив-

¹ АЖЗР, ч.УП, т.2, стор.395,397,399,400,405,406,407; АЖК. АС, № 92, стор.186, 189,194,190,200,204,208.

² Volumina legum, т. 3, стор.605-606; М.Н о г н. Вказ.праця, стор.81,87.

³ М.Н о г н. Вказ. праця, стор.81-85.

⁴ AGAD. ASK, dz. I, № 132, арк.4. На цей документ також звернув увагу З. Гульдон /Z.G u l d o n . Вказ.праця, стор.564,565/.

⁵ Volumina legum, т. 3, стор.606; АЖЗР, ч.УП, т.2, стор.395-412

⁶ Z.G u l d o n . Вказ. праця, стор.565.

ши підсумки збирання подимного, ухваленого в лютому того ж року, відмітив, що частина власників маєтків в Польщі і на Україні подала неповні свідчення про кількість димів або просто не дала ніяких свідчень про окремі містечка й села¹. До коронного скарбу могла бути здана не вся сума зібраного подимного на Поділлі. На цю думку настановує такий факт. Сума подимного, внесеного до коронного скарбу Брацлавським воеводством в 1629 р., становила 31 624 злотих², тоді як з подимного реєстру того ж року видно /на це звернув увагу у свій час О.І. Баранович/³, що з брацлавських поселень було зібрано 36 854 злотих, причому в цю суму не входить подимне з якогось числа поселень, яке невідоме, бо реєстр не зберігся повністю⁴.

Враховуючи недоліки податкової системи Речі Посполитої тих часів, слід визнати, що чисельність населення, що підлягало оподаткуванню, але яке з різних причин не відбите сумою подимного /26 239 злотих/, у 1629 р. була значною. Але навряд чи вона могла становити різницю між 347,5 тис. і 314,9 тис. чоловік, тобто 32,6 тис. чоловік. Ця остання цифра, на нашу думку, включає й населення, яке збільнялося зовсім від подимного, внаслідок використання нами приблизних підрахунків жителів поселень, для яких не збереглися відомості про число димів у 1629 р. Спробуємо наближено вивести чисельність цього населення.

"Декларація розподілу суми" не називає родин магнатів і шляхти, які володіли маєтками на Поділлі в 1629 р. Деякі відомості про тогочасних подільських феодалів зустрічаємо в люстраціях 1615 і 1629 рр., проте їх надто мало. Тому ми змушені в основу підрахунків чисельності помічної шляхти Подільського воеводства покласти дані "декларації", що відносяться до 1678-1679 років, доповнивши їх даними, вятими з документів 60-х років. Виходимо при цьому з припущення, що в 60-70 роки ХУІ ст. подільської помісної шляхти і магнатів було приблизно стільки ж, як і в першій половині того ж століття.

Всього нами нараховано 350 родин власників і орендних воло-

¹ Volumina legum, t. 3, стор. 650.

² Z. G u l d o n . Вказ. праця, стор. 565.

³ А.И. Б а р а н о в и ч . Население предстепной Украины в ХУІ в. - Исторические записки, т. 32, М., 1950, стор. 210.

⁴ АЮЗР, ч. УІ, т. 2, стор. 408, 412.

дарів. З них 248 родин названо "декларацією"¹, 61 - подимним реєстром 1661 р.², 26 - поголовним списком 1662 р.³ і 15 - подимним реєстром 1668 р.⁴ Ця цифра, на нашу думку, не є перебільшенням. О.І. Баранович нарахував для Волинського воеводства 1629 р. близько 750 родин маєткової шляхти і магнатів, а на Волині тоді налічувалось понад 2 200 поселень⁵. Ідучи за О.І. Барановичем, приймаємо для кожної шляхетсько-магнатської родини 6 чол. Отже, в 1629 р. на Поділлі налічувалось близько 2100 осіб в родинах феодалів.

Чисельність фільваркової челяді виводитимемо разом з безмаєтковою шляхтою, яка служила у магнатів і середньої шляхти, управління їхніми маєтками. Потрібно насамперед встановити приблизну кількість фільварків на Поділлі в першій половині ХУІ ст. Зазначимо, перш за все, що тоді фільварково-панщинна система майже скрізь панувала на території воеводства. Доказом цього може служити той факт, що в 1629 р., за люстрацією, із згаданих 108 сіл регулярна щотижнева /по 1-3 дні/ панщина панувала в 97⁶.

При встановленні числа фільварків треба виходити з того, що в кожному селі, яке мало кілька володарів, було відповідно стільки ж фільварків. Точну кількість таких сіл покищо вивести неможливо. Підрахуємо їх приблизно. Із 556 сіл, згаданих подимним реєстром 1661 р., кожне з 36, тобто 6,5%, належало кільком шляхетським родинам⁸. Далеко не завжди вдається встановити - скільком. Беремо, як мінімум, по 2 родини. Всього на Поділлі в 1629 р., як встановлено нами, було 902 села. Вважаємо, що 6,5% з них, тобто 59 сіл, мали по два володарі. Отже, як мінімум, в 59 селах було розташовано 118 фільварків.

Невідомо, скільки на Поділлі в першій половині ХУІ ст. було шляхетських родин, кожна з яких володіла одним чи кількома, роз-

¹ КІШІА, ф. 36, оп. 1, спр. 2, акт. кн. 3637, арк. 1-73.

² АЮЗР, ч. УІ, т. 2, стор. 501-524.

³ AGAD, ASK, dz. I, № 71, арк. 387-447.

⁴ АЮЗР, ч. УІ, т. 2, стор. 524-538.

⁵ О. Б а р а н о в и ч . Залюднення ..., стор. 18, 114-140.

⁶ М.Г. К р и к у н . Деякі питання..., стор. 114.

⁷ М.Н о г н . Вказ. праця, стор. 83.

⁸ АЮЗР, ч. УІ, т. 2, стор. 501-524.

киданими по воеводству селами. В кожному з таких сіл, напевно, існував фільварк. На кілька сіл у маєтках магнатів і середньої шляхти /в тому числі і державних/, які були розташовані компактно і не перебували в орендному володінні, а управлялись призначеною адміністрацією, припадав, звичайно, один фільварок¹.

Припускаємо, що на Поділлі в першій половині ХУІІ ст. на кожних два села з 843, якими володіли магнати, середня шляхта, як і шляхта, що мала по одному селу, припадав один фільварок. Підстава для цього така: за люстрацією, в 1629 р. на 61 королівське село /в руках старост-магнатів і середньої шляхти/ в Кам'янецькому і Летичівському повітах припадав 31 фільварок²; в 1636 р. в Меджибізькій волості, що належала магнатській родині Сенявських, на кожних два села з 10, згаданих в одному з документів, припадав один фільварок³. Таким чином, у 843 селах було 422 фільварки, а у всіх селах - 540. В дійсності ж фільварків, напевно, було більше, по-перше, тому, що шляхетських родин, кожна з яких володіла частиною села, налічувалось по суті понад 118, по-друге, тому, що в першій половині ХУІІ ст. часто створювались нові фільварки - в зв'язку із значним поширенням орендної системи володіння маєтками, які належали магнатам і середній шляхті. Орендарі, намагаючись максимально виискувати населення взятих в оренду сіл, насаджували фільварки там, де вони до оренди не існували. Про надзвичайну поширеність орендної системи володіння маєтками на Поділлі в ХУІІ ст. свідчать кам'янецькі гродські актові книги і "декларація розділу суми".

М.Горн, йдучи за А.Павінським⁴ і О.Яолоновським⁵, припускає, що у Белзькому воеводстві 1630 р. в державних і магнатських маєтках, а також у маєтках середньої шляхти на кожен фільварок в середньому припадало 25 осіб, а на фільварок в частині села, власник чи орендний господар якого мав тільки одне поселення, і в кожному з сіл, що не були розташовані компактно, але належали одній шляхетській родині, - 15 осіб. При цьому М.Горн в число людей на фільварку вводить, крім челяді і безмаєткової шляхти, ще й родини помісної шляхти, яким фільварки належали⁶. З поправками приймаємо показники М.Горна.

¹ М. Н о г н . Вказ. праця, стор. 82.

² М. Г. К р и к у в . Деякі питання..., стор. 107-108.

³ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові, ф. 9, Львівський гродський суд, акт. кн. 388, стор. 94.

⁴ Źródła dziejowe, t. XII. Warszawa, 1883, стор. 105.

⁵ Źródła dziejowe, t. XVIII, cz. 1, Warszawa, 1902, стор. 144.

⁶ М. Н о г н . Вказ. праця, стор. 82-83.

Гадаємо, що в 118 фільварках, розташованих в частині сіл, в 1629 р. було по 9 осіб фільваркової челяді. Тримати в них адміністрацією з безмаєткової шляхти не було потреби. 232 /з 350/ родини магнатів і середньої шляхти та шляхти, яка тримала по одному селу, володіли, як зазначено, 843 селами, в яких було 422 фільварки. В середньому, на кожних два фільварки припадала одна шляхетська родина. Виходячи з того, що в ній - 6 осіб, одержуємо для кожного з 422 фільварків 22 особи фільваркової челяді і безмаєткової шляхти на службі.

Всього, таким чином, в 1629 р. на роботах у 540 подільських фільварках було зайнято 10 346 осіб.

І. Шіппер вважає, що в Польській державі в ХУ ст. сільське єврейське населення становило 20% від усіх євреїв¹. Приймаємо для Поділля першої половини ХУІІ ст. цей процент. За підрахунками того ж Шіппера, в 1587 р. в Подільському воеводстві проживало 6 тис. євреїв; він вважає, що під кінець першої половини ХУІІ ст. їх було в 3 рази більше². Припускаємо, що на 1629 р. їх стало в 2 рази більше, тобто 12 тис. осіб. 20%, тобто 2400 чол. з них, проживало в селі.

Католицьке духовенство на Поділлі в першій половині ХУІІ ст. проживало, треба думати, виключно в міських поселеннях. О. Яолоновський вважає, що в другій половині ХУІ ст. на Поділлі в кожному міському поселенні був принаймні один костюл³. Думаємо, що в 1629 р. в кожному подільському міському поселенні, яке мало понад 50 будинків, був костюл. Таких поселень нами нараховано на той час 59. Слідом за О. Яолоновським вважаємо, що на кожен костюл припадало в середньому 12 чоловік⁴. Отже, в 59 містах і містечках проживало 708 осіб католицького духовенства і населення, яке його обслуговувало.

Таким чином, кількість подільського населення, звільненого від оплати подимного і врахованого нами, становила 15 564 чоловік. В дійсності ж цього населення було більше. Можливо, його кількість

¹ И. Ш и п п е р . Расселение евреев в Польше и Литве. От древнейших времен до конца ХУІІ ст. - История еврейского народа, т. II, История евреев в России, т. I. М., 1914, стор. 163.

² Там же, стор. III-III, II 4.

³ Źródła dziejowe, t. XIX. Przemowa, стор. 70.

⁴ Там же.

Т а б л и ц я 1

Чисельність населення в 50 містах та містечках Подільського воєводства в 1629 р.

Повіти	Населення в містах і містечках											
	Шляхетсько-магнатських					державних					разом	
	число посе- лень	в них димів	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них димів	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них димів	кіль- кість насе- лення	число посе- лень		в них димів
Червоноград- ський	10	1831	10986	1	477	2862	11	2308	13848			
Кам'янець- кий	23	3832	22992	-	-	-	23	3832	22992			
Летичівський	16	6484	38904	-	-	-	16	6484	38904			
Разом	49	12147	72882	1	477	2862	50	12624	75744			

Т а б л и ц я 2
Заселеність 467 сіл Подільського воєводства в 1629 р.

Повіти	Населення в селах											
	Шляхетсько-магнатських					державних					разом	
	число посе- лень	в них димів	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них димів	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них димів	кіль- кість насе- лення	число посе- лень		в них димів
Червоно- городський	65	1890	11340	9	339	2034	2	52	312	76	2281	13686
Кам'янець- кий	159	6676	40056	13	414	2484	7	239	1434	179	7329	43974
Летичів- ський	199	10506	63086	10	483	2898	3	170	1020	212	11159	66954
Разом	423	19072	114432	32	1236	7416	12	461	2766	467	20769	124614

Примітка: Таблиці складено на основі витягів з подільного реєстру 1629 р. /ЩПА у Києві/, ф.36, оп.1,
спр.2, акт.кн.3637, арк.1-78; АСЗР, ч.УД, т.2, стор.400/.

Таблиця 3

Заселеність міст і містечок Подільського воєводства в 1629 р.

Повіті	Населення в містах і містечках													
	Шляхетсько-магнатських				державних				церковних				разом	
	число посе- лень	в них судин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них судин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них судин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них судин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них судин- ків
Червоно-городський	10	1831	10986	3	633	3798	-	-	-	-	-	13	2464	14784
Кам'янецький	23	3832	22992	3	1706	10236	1	150	900	27	5688	34128		
Летичівський	19	7644	45864	13	3891	23346	-	-	-	32	11535	69210		
Разом	52	13307	79842	19	6230	37330	1	150	900	72	19687	118122		

132

Таблиця 4

Чисельність населення в селах Подільського воєводства в 1629 р.

Повіті	Населення в селах													
	шляхетсько-магнатських				державних				церковних				разом	
	число посе- лень	в них судин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них судин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них судин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них судин- ків	кіль- кість насе- лення	число посе- лень	в них судин- ків
Червоно-городський	93	2910	17460	32	1029	6174	2	52	312	133	3991	23946		
Кам'янецький	226	9416	56496	69	2252	13592	17	648	3888	512	12296	75776		
Летичівський	293	15440	92540	160	6258	37548	4	243	1338	457	21921	131526		
Разом	618	27766	165596	261	9519	57114	23	933	5538	902	33208	229248		

Примітка. Таблиці 3 і 4 складені на основі таблиць 1 і 2 та додаткових підрахунків

133

доходила до 20 тис. чоловік. Припускаємо, що в 1629 р. у воеводстві налічувалось близько 12 тис. чоловік, які мали сплачувати подимне, але з різних причин не були враховані сумою зданого до коронного скарбу податку.

В середньому на одному км² на Поділлі в 1629 р. проживало 18 чоловік /див.табл. 3-4/¹. Майже такою була густина населення в інших українських воеводствах: на Волині - близько 16 чоловік², Брацлавщині /на думку Барановича/ - 16 чоловік³, Белзщині - 18,6 чоловіка. Як для першої половини ХУІІ ст., Поділля було порівняно густо заселене.

Повіти мали неоднакову густоту населення: Червоногородський - 14,6, Кам'янецький - 17,5, Летичівський - 19,4 чоловіка на км². Отже, не тільки абсолютно, але й відносно східна частина воеводства була заселена густіше, ніж центральна і західна. Нам здається, що важливою причиною цього є вже згадана колонізація ряду районів Летичівщини в попередній період. Що ж до того, чому Червоногородщина була заселена відносно рідше, то слід мати на увазі, що протягом перших трьох десятиріч ХУІІ ст. вона частіше і сильніше спустошувалася татарськими набігами.

У всьому воеводстві в містах і містечках проживало 34% населення, в селах - 66%. І в цьому відношенні Поділля мало чим відрізнялось від деяких інших українських воеводств: процентне співвідношення між міським і сільським населенням на Волині в 1629 р. було як 30 : 70⁴, а в 1630 р. на Белзщині - 26 : 74⁵. Потрібно, однак, відзначити, що чималу частину міського населення становили передміщани, які в юридичному і в економічному відношенні фактично не відрізнялись від сільських жителів.

71% всього подільського населення проживав в приватних шляхетсько-магнатських маєтках, 27,2% - в державних і лише 1,8% - в духовних.

Факт наявності в Подільському воеводстві в 1629 р. близько 350 тис. населення посередньо доводить, що О.Яблоновський не повно відтворив його залюдненість у 1578 р. /результат його підрахунків на той час - 97,7 тис. чоловік/⁶. Подібних висновків дійшли

¹ О. Баранович. Залюднення, стор.19.

² А.И. Баранович. Население, стор.209.

³ М.Н о г н . Вказ. праця, стор.93.

⁴ О. Баранович. Залюднення, стор.21.

⁵ М.Н о г н . Вказ. праця, стор. 92-93.

⁶ Źródła dziejowe, t. XIX, Przedmowa.

О.І.Баранович і М.Горн, досліджуючи заселеність Волинського та Белзького воеводств в першій половині ХУІІ ст. Баранович пояснює це неповнотою джерел, а Горн - ще й недостатньою вірогідністю цих джерел /поборових і шосових реєстрів/, на яких засновував свої підрахунки О.Яблоновський¹.

В.М.Кабузан

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ НОВОРОСІЇ В 60-80-х роках ХУІІІ ст.

Хід заселення і освоєння Новоросійського краю в ХУІІІ ст. все ще недостатньо досліджений істориками. Особливо слабо вивчено період 60 - початок 80-х років ХУІІІ ст., коли, незважаючи на російсько-турецьку війну 1768-1774 рр., темпи переселенського руху в Новоросію були особливо значні і коли, по суті, була заснована переважача частина населених пунктів краю. Не встановлені навіть загальна чисельність, розміщення, соціальний та національний склад населення Новоросії, хоч існуючі джерела дозволяють це зробити.

Серед опублікованої літератури слід, в першу чергу, виділити монографічне дослідження А.О.Скальковського², в якому вперше в Росії була розпочата спроба визначити чисельність і склад населення Новоросії на основі Ш /1763 р./ і ІУ /1782 р./ ревізій. На жаль, А.О.Скальковський недостатньо критично підійшов до аналізу джерел і не визначив з самого початку чітко, яку територію слід включити до складу Новоросії. Це привело до того, що цифри його не тільки не повні, але й до того ж не завжди між собою можуть бути зіставлені.

По стану на 1756-1760 рр. А.О.Скальковський визначає чисельність населення частини Новоросії в складі Нової Серрії, Слово'яносербії і Новослобідського козацького населення /без землі Бійська Запорізького/ в 38 163 душ обох статей³. В той час, по не зовсім пов-

¹ О. Баранович. Залюднення...., стор.19,21; М.Н о г н . Вказ.праця, стор.94.

² А.О. Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского Края. 1730-1823, ч.І-ІІ. Одесса, 1836-1838.

³ Там же.